

mellette kotnyeleskedő Kolesznyikovnak. Szecsődi Ilka gyűlölködve nézte őket, s ettől a perctől tudta, hogy nemcsak a szépsége, a lelke is elveszett.

A gyönyörű üvegkazan – Modrcsin patikus jóindulatának köszönve – egészen a nyár végéig Kolesznyikovnál maradt. A falubeliek kezdetben csak kíváncsiságból mentek ki hozzá, ám egyre többen hoztak magukkal főznivalót. Hamar kiderült: az üvegkazanban készült matériának semmilyen mellékíze sincs, s attól fogva sorban álltak a várakozók. Előfordult, hogy kerékagyig ért a sár, és valóságos ködfelhő támadt a lovakról fölszálló párából, de aki átlépte a küszöböt, és letelepedhetett a padka mellé, minden kellemetlenséget elfelejtett. Meleg, barna fényekkel határolt birodalom volt ez, ahová egyre-másra érkeztek az újabb csodák: dalmát ötvösöktől rendelt rézkazánok, propelleres szivattyúk és végül a villanyáram. Kolesznyikov is kapott ajándékot: egy speciálisan elkészített kalitkát, amelybe fájdalom nélkül beleülhetett. Szép időben a bejárat mellett gubbasztott, és lassú, ritmikus mozdulatokkal kortyolgatta az italát, máskor meg a kazánhoz húzódott, és az illesztékeknél kicsöpögő cefrét kóstolgatta. Keveset beszélt, hagyta, hogy Ilka csináljon mindent, aki feleséghez méltó erélyességgel pörlekedett és alkudozott – attól függően, hogy kívánta a helyzetet. A férfiak szívesen legeltették rajta a szemüket, pedig a homlokán lévő karfiolszerű növények elcsúfították az arcát. Ez maradt a csikarásból, mintegy végérvényesítve vagy inkább megpecsételve a sorsát. Most már mindenki tudta, hogy sohasem hasonlított a testvéreire, de ez a fölismerés az égvilágon senkit sem érdekelt.

Szecsődiné sem tehetette jóvá a tévedését. Az egyik látogatása alkalmával annyira megázott, hogy tüdőgyulladást kapott, és pár hétre rá meg is halt. Egyszerű temetése volt, még csak nem is emlékeztetett arra a másikra, amikor tenyészbírák vonultak a gyászkocsi előtt. Azt mondják, a Szecsődi lányok ekkor talákoztak utoljára. Nem is csoda, hisz adósai maradtak egymásnak: Julka a boldogsággal, Ilka a gazdagsággal tartozott, és ezt a számlát lehetetlenség volt kiegyenlíteni.

Dessewffy Tibor

(EL)KÉSŐ KAPITALIZMUS

Posztkommunizmus és poszt/modernitás

Bizonyára sokan vannak, akik e cím láttán elborzadnak a vállalkozás abszurditásától, és azt kérdezik, hogyan kerül a csizma az asztalra, mi köze a posztindusztriális, fogyasztói jóléti állam televényéből kinőtt gondolatkörnek és életmódnak ahhoz a Kelet-Európához, ahol csökken a várható életkor, zuhan az életszínvonal, és a térség államai tülekednek az önpusztítási statisztikák előkelő helyezése miatt. De ha jobban megfontoljuk, a lángoló jégkrémek, a KGB-ügynökökből lett antikommunisták, Oscar-díjas Mihalkov-filmek korábban a szimpla abszurditás még nem ok arra, hogy elveszünk egy feltevést.

Sőt, ha lehet, még feszíteném a húrt, és nem pusztán azt állítom, hogy van kapcsolat a két fogalom – csizma és asztal – között, hanem azt is, hogy a poszt/modernitás tükrében a posztkommunizmusnak – ha nem is a „valódi”, „igazi” arcát, de – valóságosabb képét pillanthatjuk meg, mint amit a mainstream szociológiai leírások nyújtanak. Végül még azt a meredek állítást is megkockáztatom, hogy a posztkommunista társadalmakban zajló történések relevánsak e tükör, a poszt/modernitás fénytöréseinek leírásakor.

Mielőtt belevágnánk a lényegi fejtegetésekbe, időzzünk még el egy pillanatra ennél a – nem éppen barátságos – közegnél, ami a poszt/modernitás fogalmának használatát övezi tájainkon. Egyúttal lépünk túl azon a – nem éppen barátságos – ignorancián, amivel a kifinomult Nyugat posztmodernje hajlamos elfeledkezni – lényegében majdnem mindenről, ami nem a „legeslegelső világ”.

Az egyik leggyakoribb ellenérv e fogalmak használata ellen az, hogy homályosak, „senki nem tudja megmondani, hogy végül is mit jelentenek”. Való igaz, egyik fogalompár sem indulna túl sok eséllyel egy konceptuális „wet T-shirt” versenyen, mivel nem éppen áttetszők, hajlamuk szerint inkább elrejtik, mintsem feltárják a mögöttes (társadalmi) formákat. Még a kétségkívül kevésbé problematikus *posztkommunizmus* is gyakran megengedhetetlenül slamos fogalomnak bizonyul. Regisztrálva a meglehetősen szembeötlő különbségeket mondjuk a kádári Magyarország és Enver Hodzsa Albániájának „kommunizmusa” között, nem lesz olyan meglepő, hogy a bársonyos forradalom utáni Csehország és a marosvásárhelyi pogrom szegényével együtt élő Románia sem éppen egyazon ösvényen halad.

A *posztmodern* még ennél is rosszabbul jár, a film, a divat, az építészet és a társadalomtudomány területén mindenre ráüthető ez a stigma, ami szokatlan, különös vagy zavaró – függetlenül annak tartalmától vagy üzenetétől.¹

A posztmodernre övező általános ellenérzésnek azonban az epiztemológiai bizonytalankodásnál sokkal komolyabb okai vannak – amelyek keretei messze túlnyúlnak (a bármilyen értelemben meghatározott) posztkommunista világon. Éppenséggel figyelemre méltó az az *egységes közutálat*, amely Szíriától Indonéziáig, Indiától Ecuadorig a poszt/modernitás retorikáját fogadta. Habár a perifériákon is fel-feltűnik egy Gayatri Spivak vagy Edward B. Said – vagy hogy Kelet-Európánál maradjunk, egy Heller Ágnes vagy Zygmunt Bauman –, de mégis az általános értelmiségi közvélemény, jobb esetben a nyugati dekadencia megnyilvánulásaként vagy – és az a súlyosabb vád – olyan diskurzusként értékeli, amelyben a valódi társadalmi problémák megtárgyalhatatlanok. Így az egész posztmodern szleng és érzelgősség valójában csak a fejlett országok hegemoniájának és a (szemi)periféria kizsákmányolásának fenntartására szolgáló szimbolikus instrumentumnak minősül.

Nem vitatom, a posztmodern retorikának *lehetnek* ilyen hatásai is, de mielőtt elmerülnénk a társadalmi funkciók elemzésében, azt javaslom, horgonyozzunk le e sokrétű fogalom valamely jelentésénél. A késői Wittgenstein szellemesen bizonyítja, hogy az olyan általánosan használt fogalmakat, mint a játék, lehetetlen *egyértelműen* meghatározni. Valóban, még egy jóval problémamentesebbnek tűnő tárgy esetében is, mint amilyen például egy asztal (hogy a csizmát most ne is említsük), a tradíció és az adott nyelvjáték szabályai ismeretében döntjük el, hogy az a – mondjuk – „négy lábú, fa, evésre szolgáló” tárgy asztal-e vagy hokedli. Hasonlóképpen van ez a poszt/modernitás esetében is. Ezért *nem* a posztmodern „valódi jelentésének” feltárása vagy az „eddig

hamis értelmezések” leleplezése a célom, hanem a fogalmat meghatározó nyelvjáték szabályainak ésszerű kiterjesztését és újragondolását javaslom.

Másfelől e jelölőket nem használhatjuk teljesen önkényesen. Miként egy csizma sem válik asztallá attól, hogy valakinek kedve támad annak nevezni, a posztkommunizmus és posztmodern eddig csak proklamált kapcsolata is azon múlik, hogy milyen értelemben is használjuk ezeket a fogalmakat. A meghatározás, mint erre az imént utaltam, *szükségszerűen* hiányos és esetleges lesz, de ez nem csökkenti az elemzés érvényét.

Az alábbiakban tehát röviden összefoglalom, hogy miben látom a posztkommunista társadalmak sajátosságát, majd pedig a poszt/modernitás öt jellegzetességét emelem ki. Végül megkísérlem e két üveglapra karcolt képet egymásra csúsztatni és bemutatni, hogy mit látunk ebben a különös optikában, hogyan viszonyul egymáshoz a poszt/modernitás és a posztkommunizmus.

Posztkommunizmus

Martin Heidegger és a francia posztstrukturalisták elévülhetetlen „érdemeket” szerettek abban, hogy az olvasó alapvető szkepszissel közelítsen a köznyelvtől elszakadó ezoterikus fogalmakhoz, központozáshoz és tördeléshez. Halovány követőik túlszárnyalták Mestereiket, megmerítkezve a szürreális nyelvezet szenteltvízében, a legfrissebb divatáramlatokkal sodródnak, a kábult néző egy értelmén túli szótár létrehozásához asszisztál. Az ádáz ellenségek és odaadó hívők rendszerint ezt a homályos és nehezen értelmezhető szókincset nevezik posztmodernnek. A magam részéről nem hiszem, hogy az új helyzet leírására teljesen új nyelvezet szükséges, bár némely új metafora átvétele komoly előnyökkel járhat – amennyiben képesek vagyunk megmagyarázni, hogy miért tartjuk helyénvalóbbnak a javasolt terminust az addig használtaknál.

Amikor tehát a posztkommunista állapot leírására az *(el)késő kapitalizmus* fogalmát javaslom, akkor nem a terminusfabrikáló ambíció munkál bennem, hanem az a meggyőződés, hogy ez a fogalom képes némi – a posztmodern szempontjából is fontos – adalékot hozzátenni a posztkommunizmusról folyó eszmecseréhez.

A posztkommunizmussal foglalkozó társadalomtudományi elemzések 1989-ben felharsanó kórusában a legerősebb hang minden bizonnyal a tranzitológiáé volt. A magam részéről e kakofónián belül azokkal a hangokkal értek egyet, amelyek a gazdasági átalakulást, a „kapitalizmus felépítését” tartják a posztkommunista átmenet döntő momentumának. Nem mintha a politikai intézményrendszer átalakulása, „a kommunizmus bukása és a demokrácia eljövetele” ne volna történelmi jelentőségű a térség országai számára, de úgy tűnik, e politikai-strukturális változásokat egyszerűbb volt megszokni, jóformán konfliktusmentesen illeszkedtek be az adott társadalmak életébe. Visszatérve tehát a rendszerváltás gazdasági aspektusait vizsgáló elemzésekhez, három – a későbbiek szempontjából lényeges, ugyanakkor jó néhányszor figyelmen kívül hagyott – dolgot szeretnék hangsúlyozni.

Ha a modern élet köznapi fogalmát egybevetjük a hetvenes-nyolcvanas évek gulyáskommunizmusának világával, azt láthatjuk, hogy e modernitás szinte valamennyi eleme – a természettudományos eredmények átfordítása technológiába, a környezet átalakítása, a tradíció felbomlása és a család megváltozott szerepe, urbanizáció, industrializáció, motorizáció, szekularizáció stb. – megtalálható, két, persze döntő fontosságú, kivétellel. A gazdaság nem volt kapitalista, vagyis hiányzott a magántulaj-

don és a piaci csere *túlsúlya*, és nem alakulhatott ki a politikai demokrácia intézményrendszere.

A „hiányosságok” jelentőségét nehéz lenne túlhangsúlyozni. Mégis, a posztkommunista országok egyik döntő sajátossága abban rejlik, hogy *egy már modernizált életvilágba* köszöntött be hirtelen és megkésve a kapitalizmus és a demokrácia, *épp fordítva, mint Nyugaton*.

Ennek az egyszerű tételnek két fontos következménye is van. Egyrészt be kell látnunk, hogy ez a kapitalizmus *„kívülről jött”, nem a belső fejlődés szükségszerű, organikus következménye*. A régió országai számára a nagyhatalmi világpolitikai döntések „nyitottak tért”. Ezzel egyidejűleg e tér kitöltéséhez a piacgazdaság mintáját is szállították, amit a közép-kelet-európai országok lelkesen fogadtak. Am sem a szívélyes fogadtak, sem a keserű, katzenjammeres kiábrándulás nem változtatott azon a tényen, hogy e modell nem a belső fejlődés eredménye, hanem az importált öntőforma kitöltése nyomán szilárdult meg. Nem folyamatosan a fokozatosan megerősödő vállalkozókból alakult ki a posztkommunista burzsoázia, hanem a politikai döntésekkel felállított keretekbe lötyintett anyag rajzolta ki az új uralkodó osztály még elasztikus formáját.

A kapitalizmus tehát kívülről és megkésve érkezett Kelet-Európába – de érdemes közelebbről is megvizsgálni, ki is ez a későn jött vendég. Talán nem felesleges leszögezni, hogy a huszadik század végének állami beavatkozásnak kitett, multinacionális vállalkozások által uralt „*késő kapitalizmusa*” köszöntött be Közép-Európába, nem pedig a XIX. század szabadversenyos piaca. Ebben az értelemben elhibázott az eredeti tőkefelhalmozás időszakával gyakran említett párhuzam, és felesleges számon kérni Közép-Európa vállalkozóin azt a protestáns etikát, amely már Nyugaton is eltűnt. Ezzel egyáltalán nem azt állítom, hogy nincs különbség Kelet-Közép-Európa és a Nyugat között. Épp azt szeretném világossá tenni, hogy e jelentős különbségek nem abból fakadnak, hogy a *kapitalizmus* volna fejletlen a kelet-európai régióban. A *késő kapitalizmus* érkezett meg elkésve, a rá jellemző tőke- és termelési szerkezettel, reklámkampányokkal és a fogyasztás csábításaival Kelet-Európába, ezért a következőkben, az előbbi okok miatt, a posztkommunizmusra az *(el)késő kapitalizmus* terminusát fogom használni.

Poszt/modernitás

A poszt/modernitás esetében az elválasztó jellel (/) operáló sajátos írásmód arra utal, hogy nem hermetikusan elválasztható, modern és posztmodern korszakokról, hanem egybefolyó, elválaszthatatlanul összekeveredő – Frederick Jameson kifejezésével – *kulturális logikákról* van szó. Mivel ezek nem elkülönült, „diszkrét” korszakok, a néhol hisztérikussá váló követelésnek, „hogy jelöljük ki, mikor kezdődött az új kor”, sincs különösebb értelme. Nem az a lényeges, hogy a poszt-, késő, szür- vagy éppen az előtag nélküli modernitás címkéjét akasztjuk-e a korra, amelyben élünk, hanem az, hogy megtaláljuk-e azokat a fogalmakat, amelyek alkalmasak ennek az egyre megfoghatatlanabbá váló világnak a leírására. A „poszt/modernitás” ezt a nehezen elhatárolható újszerűséget kívánja reprezentálni. E *kulturális logika* nívója és ennek jelentősége akkor látható be legkönnyebben, ha az új ethosz sajátosságait a klasszikus modernitás kontrasztjában szemléljük.

1. A tudás felparcellázása – irónia

Tépjük szét a szíami ikreket, hagyjuk figyelmen kívül a felvilágosodás emancipáló politikafilozófiáját, és lássuk, mi maradt az univerzalizmust és homogenitást hirdető episztemológiai ígéretekből. A tudást a felvilágosodásban a fény beszédes metaforájával irták le, amely egyre újabb területeket ragad el a sötétség birodalmától, értékkonnotációiban egyértelműen pozitív, dinamikájában terjeszkedő és feltartóztathatatlan.

Ez a fény/tudás egylényegű volt, az egységes világosság különálló darabkái ha összeértek, problémamentesen illeszkedtek egymásba. Ennek az egységes tudásnak a társadalmi funkciói is egyértelműek voltak. Miként az episztemológia a „több tudás több igazság” feltevésére alapult, a filozófusokkal levelező fejedelmek és forradalmárok számára a több tudás a „haladás és a szebb jövő” záloga is volt.

A XX. század, a perfekcionalizált gyilkoló gépek kidolgozása és működtetése előbb ezt a magától értetődően pozitív társadalmi értékcsatolást szüntette meg, majd ezt követően az egynemű tudás, az egyértelmű tudás-igazság viszony hipotézisét is megkérdőjelezte.

A tudományfilozófián belül a tudományos eredmények kontextuskötöttségének bizonyításával Thomas Kuhn paradigmaelmélete a homogén tudás leghatásosabb kritikáját fogalmazta meg, egyúttal demisztifikálta a tudomány univerzalisztikus aspirációit. A tudás társadalmi konstruálásának tétele a hétköznapi állítások és a praxis társadalmi beágyazottságát és előfeltevését hangsúlyozza, társadalomtudósok garmadájának ad munkát. Ezek a kutatók megkísérik rekonstruálni a különböző „normális” „természetes” jelenségek történeti megszerkesztésének folyamatát. Michel Foucault a különböző fogalmak, tudásalakzatok vizsgálatakor megkerülhetlenné tette a hatalom dimenzióját. A „power/knowledge” éppenséggel már nem arra utal, hogy a „tudás hatalom” (vagyis hogy a tudás megszerzésén keresztül vezet az út a hatalomhoz: ez ugyanis a modernitás emblematikus tézise), hanem arra, hogy az válik tudássá, amit a hatalom annak minősít (vagyis a hatalom megszerzése a tudás feltétele).

A poszt/modernitásban az intellektuális mezőt felparcellázták, a modernitás alatt megkérdőjelezhetetlen tudás-igazság viszony felbomlott.

Megsemmisült a tudás hierarchiája, az ész trónusán regnáló, alattvalóira dölőföven tekintő tudomány egy lett a sokszínű, szimultán, alternatív, lokális tudásformák közül. A Nagy Narratíva megalkotása nemcsak kivihetetlen, de morálisan is kétséges vállalkozásnak bizonyult. Az információrobbanás korában lehetetlen nemhogy a tudomány, de egy szűkebb szakterület eredményeinek pontos számontartása is. Ebben az új rendben új értékek dominálnak, az enciklopédisták információgyűjtögetése és -felhalmozása – amit Nietzsche antikváriustudásnak nevezett – a CD-ROM-ok és fordítóprogramok korában önmagában már nem különösebben lenyűgöző. Ezzel szemben felértékelődik a játékosság, a kreativitás és az összefüggések átlátásának képessége.

Az új helyzetben, a felparcellázott tudás szegmentált és különbözőképp megművelt területein bókászva alighanem szükségszerűen érkezünk el a metafizikai eltökéltségtől Rorty *íroniájához*, amely egyszerre saját határaink elismerése és az esetlegességgel való együttélés művészete. Az Ironikus, mint tudjuk, folyamatosan kételkedik az általa használt értékek, „szótárak” és az ezek által definiált világ érvényességében, habár ez a képtelen nem jelenti azt, hogy ne használná ezeket az eszközöket vagy hogy megtagadná ezt a világot. A kizárólagosság, az „egyedül lehetséges” megkérdőjelezhetlensége – amit Rorty józan észnek nevez – az irónia valódi ellenfelei. Az irónián keresztül nézve a posztmodernitás nem más, mint a „vastörvények” illúziója és az univerzalitás arroganciájától megfosztott modernitás.

2. Személyiség

Zygmunt Bauman a késő vagy poszt/modernitásra jellemző személyiség adekvát metaforáját a Turistában találta meg.² Természetesen nem abban az értelemben, hogy mindannyian boldog utazókká váltunk volna, vagy életünk nagyobb része csoportos üdülésekkel telne. A Turista valódi jelentését a klasszikus modern személyiséggel összehasonlítva érthetjük meg, amelyet Bauman a Zarándok metaforájával ír le. Ez a Zarándok mint pszichológiai típus jól ismert, idetartozik Max Weber protestáns vállalkozója, Lukács György, a Tanácsköztársaság népbiztosa vagy az angol gyarmatbirodalom indiai helytartója. Tudja, honnan jön, és azt is, hogy mi az a szent cél, ami felé tart, függetlenül attól, hogy valaha eléri-e. Egész életét e hivatásnak szentelheti, hiszen bizonyos értékeiben és a keretfeltételekben, Leninnel mondja, hogy „*az idő (a szocializmusban) neki dolgozik*”. Tudja, mit kell tennie annak érdekében, hogy ő maga illeszkedjék a dolgok vágyott rendjébe, hogy a holnap eredményesebb legyen, mint a tegnap.

Senki sem gondolhatja komolyan, hogy manapság nincsenek ilyen emberek, de az is biztosnak látszik, hogy napjainkban nem ez a típus a jellemző. Még azok számára is, akik részesültek a kegyelem ezen ajándékában, egyre nehezebb lehet ezt az intakt-ságot fenntartani. A Turista, aki az előbbieken leírt felparcellázott intellektuális térben él, nemcsak az értékek, hitek és célok sokszínűségét tapasztalja meg, de ezek viszonylagosságát is. A reflexió és választás állandó kényszeréhez eredendő bizonytalanság társul. Az „út” – amelyen a Zarándoknak végig kell mennie – a „haladás”, és a „fejlődés” metaforái meghasonlottak. A racionalizáció és modernizáció egyértelmű – pozitív – értékvonzatai eltűntek. Ma egy óriási gát vagy gyár – a modernitás e templomainak – megjelenése a falu határában ritkábban tiltakozáshoz, gyakrabban tétova ódzkodáshoz vezet; nincsenek olyan értékiránytűk, amelyek ezekben a kérdésekben eligazítanának. Pontosabban: túl sok különböző érvelést és értékrendet ismerünk ahhoz, hogy bármelyikben is megbizhassunk. E bizonytalanságból fakadó szorongást persze féken kell tartani. A legnehezebb választási helyzetek elé spanyolfalat húznak, a halál eltűnik a Turista gondolkodásából, az Erwin Goffman által leírt „*keretkarbantartás*” és „*impressziómanegelés*” hatalmas iparrá fejlődik. A Turista bizonytalan és rövid távra tervez, ma ezt, holnap azt választja, a situációtól és a kontextustól függően változtatja nemcsak ruháit, de az alkalmazott értékrendeket is. Ez a flexibilitás és esetlegesség teszi a Turistát a bizonytalansággal terhelt poszt/modernitás jellegzetes karakterévé.

3. Legitimáció

Vizsgáljuk meg ennek a személyiségnek a közösséghez, a társadalmihoz való kapcsolódását, azokat a formákat, amelyek az egyén számára lehetővé teszik, hogy értelmet adjanak életüknek és cselekedeteiknek; vagyis a legitimáció módját. A késő poszt/modernitásban a legitimáció elsődleges és legfontosabb eszköze a piac, pontosabban a fogyasztás.

A modernitás klasszikus weberi tipológiája aligha alkalmazható, bár mind a karizmatikus, a tradicionális és a racionális formák elemei megtalálhatók, a fogyasztás csábításán keresztül érvényesülő legitimitás esetében valami gyökeresen újról van szó. „Fogyasztok, tehát vagyok”, mondja az új kor embere, és valóban, identitásunk alapvető elemei – néhány vallási fanatikus és ideaeregető értelmiségit leszámítva – a vágyott és megszerzett javakra épülnek. A rend és az uralom elfogadásának alapja az,

hogyan biztosítja a fogyasztást és ezen keresztül az identitás fenntartásához nélkülözhetetlen fogyasztói lehetőségeket és magát a – Turista számára elsődleges – választást. Ebből a szempontból tanulságos felidézni a fogyasztói legitimitás elleni egyetlen nagy lázadást, a nyugati '68-at, amely elsősorban a „kispolgári értékrendet” utasította el, azt az életet, amelynek mérföldkövei a fogyasztás egymást követő csúcsteljesítményei, az első kocsis, az első tévé, az első egzotikus turistaút. Azok, akiknek szívéhez közel áll ez a lázadás, hajlamosak arra, hogy a posztindusztriális értékeket, az ökológiai gondolkodást, a keleti vallások előretörését és a zöldeket e megmozdulások továbbéléséért értékeljék. Nem lehetetlen, hogy igazuk van. Mégis, észre kell vennünk, hogy a piac mint a represszív tolerancia valódi virtuóza a fogyasztói logika elleni bármely támadást azonnal és diadalmasan integrál, a biotermékek a legelegánsabb üzletek polcain sorakoznak, a „recycling” logo a fogyasztásra csábítás egyik hatásos eleme, Jim Morrison lemezei több tizmillió példányban kelnek el.

A fogyasztói legitimitás e tételéhez két rövid megjegyzést kell fűznünk.

Egyrészt ebben a viszonyban nemcsak az egyén változik meg, de a „piac” másik szereplője – és ezzel persze egész működése is –, a „termelő” is átalakul; azzal, hogy a gazdasági ciklus súlypontjába a fogyasztói választás kerül, csábítóvá és kiszolgálóvá kell lennie. A szükségletkielégítés hagyományos modellje is megváltozik, a termelés-fogyasztás békésen növekedő kölcsönössége helyébe a gerjesztett, szimbolikusan kiterjesztett szükségletek sokasága lép, melyet egyszerre próbál kielégíteni és továbbjarni a posztmodern gazdaság.

Végül mindig vannak olyan marginális csoportok, amelyeket nem ér el vagy amelyekre nem hat a piac csábítása. Ezeket a csoportokat, éppúgy, mint korábban, a posztmodern társadalom a nyomásgyakorlás különböző formáival esetleg megpróbálja integrálni, vagy kiteszítja, elzárja és elrejteti őket.

4. Az állam

Jogtechnikailag a posztmodern állam különösebb meglepetéseket nem rejteget, a képviselési elven nyugvó demokráciának nincs alternatívája. Ám a posztmodern helyzet újra és újra az orrunk alá döngöli azt, hogy a többpártrendszerű demokráciához kapcsolódó ígéretek és vágyak nem valósultak meg. Az általános választójog – a modernitás e nagy vívmánya – szükséges, de elégtelen feltételnek bizonyult az egyenlő életésélyek és érdekérvényesítés szempontjából. Habár a „tömegdemokráciában” alapvetően megváltozott a politikai kommunikáció – szintén a csábítás lett a legfontosabb alkalmazott technika –, senki nem gondolhatja, hogy X munkásnak ugyanannyi esélye van érdekei érvényesítésére, mint Y mágnásnak, hogy Z földműves ugyanannyi befolyással rendelkezne, mint N médiacézar.

Mármint az a kérdés, hogy az igencsak hierarchizált érdekérvényesítési komplexum következtében milyen irányba változnak az ezredvégi demokráciák. Igaza van az olvasónak akkor, ha ez utóbbi kifejezést – „ezredvégi demokráciák” – megengedhetetlenül pongyolának tartja, hiszen nemcsak formális és kulturális különbség van mondjuk a kilencvenes évek Hollandiája és az USA között, hanem lényegileg különbözik a szolidaritásról és állami szerepvállalásról alkotott elképzelés is. (Hogy most más kultúrákat, mint például Japán, ne is említsek.) Mégis, ha a változások várható irányát nézzük, változatlanul az USA a kapitalizmus és demokrácia ama zászlóshajója, amelyet a nyugati világ többi állama, elsősorban a gazdasági hatékonyság jelszavával, ha kissé tétovázva is, de követni igyekezik.

Egy új keletű és szellemes elnevezés – a PC, a political correctness hisztériájának analógiáját használva – „*gazdasági korrektség*”-nek nevezi a monetarista hegemoniát, ahol a társadalmi erőforrások elosztását vagy prózaiban a költségvetést a pénzügyi hatékonyság kizárólagos elve alapján szerkesztik meg. Nos, amennyiben elfogadjuk, hogy a társadalmi-állami változások a „gazdasági korrektség” imperativusát követik, akkor azt látjuk, hogy a *modernitás csúcsteljesítményének, a jóléti állam lebontásának folyamata* nemcsak megkezdődött, hanem lassan a végére ér. A szociális juttatások megnyirbálása és eltörlése – amit rendszerint a versenyképesség javításával és a költségvetési egyensúllyal igazolnak – a reagani neokonzervativizmus cowboyliberalizmusának beteljesülése: „aki fönt van, a maga erejéből jutott oda, aki lent van, az pedig a maga hibájából került bajba”. A szabadság hazájában bebörtönzött több mint kétmillió (!) állampolgár döbbenetes ténye sejténi engedi a társadalmi problémák kezelésének mikéntjét is. A demokratikus érdekreprezentáció fikciójának hangoztatása azt a tényt leplezi, hogy az érdekeinek érvényesítésére valóban képes elit többé nem érdekelt a szociális intézményrendszer fenntartásában. Erre utal az is, hogy a jóléti állam intézményeinek lebontása a gazdasági teljesítménytől *független*, ezt a folyamatot a nyolcvanas és kilencvenes évek közepének konjunktúrája éppúgy támogatja, mint a két periódus közötti recesszió. Nyilvánvaló, hogy a New Deal ellenére az USA soha nem volt hagyományos értelemben vett jóléti állam, így annak lebontásában is kissé előreszaladt. Ám példája a nyugat-európai államok számára is irányadó, mert bár a jóléti intézmények dekonstrukciójában aligha érhetik utol az Egyesült Államokat, a gazdasági kényszer ezek megnyirbálása felé tolja őket is.

A *jóléti állam lebontása* mellett van egy másik általános jelenség, amelyet ki kell emelnünk, mégpedig az *állami szuverenitás inflációja*. Hogy ennek megint csak egyetlen aspektusára utaljunk, amely szorosan összefügg az előbbiekkal: az a gazdasági hatalom, amely a politikai esélyegyenlőtlenség leglényegesebb oka, egyre inkább transznacionálissá válik. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a multinacionális cégek mai hálózatában szinte kivéhetetlen az állami illetékesség és fennhatóság, hogy a tőke ott tűnik fel, ahol a feltételek számára legkedvezőbbek, de a globalizáció folytán Y mágnás és Z mediacézár már nemcsak saját honfitársainál van kedvezőbb helyzetben, de a nemzetközi erősorrend függvényében bárkivel szemben – akárhol jelenik is meg. Amerikai példánál maradva: ugyan semmi rossz nincs abban, hogy a Hawaii-szigetek – az USA ötvenedik állama – területének túlnyomó részét az elmúlt két évtizedben japán befektetők vásárolták fel, de az őslakók földjük megtartásáért és visszaszerzéséért folytatott harcában ez például biztosan új fejezetet jelent.

5. Társadalmi viszonyok

A poszt/modernitás társadalmi viszonyai kapcsán egy tipikus jelenségről, az *absztrakció* folyamáról kell szólnunk.

A modernitás társadalma a *munka* társadalma, anyagi terméket előállító, azzal kereskedő vagy ahhoz segédkezet nyújtó, az *anyagot* formáló és alakító korszak volt. Ennek a kornak a klasszikus alakjai, a *termelő-vállalkozó* és a *munkás*, nagyon eltérő hatalmi és gazdasági esélyekkel, de ugyanannak az éremnek a két oldalát jelentették, s viszonyuk legalábbis a jóléti állam viszonyai között konszenzuális volt. Ez a világ természetesen még ma sem tűnt el. Daniel Bell hívja fel a figyelmünket arra, hogy a poszt-indusztriális társadalom nem az ipari komplexum szétporladását jelenti, ipar nélküli (poszt)modern társadalom nem létezik, a termelő gazdasági intézmények csak korábbi egyeduralmukat veszítik el, és visszaszorulnak a szolgáltatásokhoz képest.

Ám az előbbi intést észben tartva is megkockáztatható az az állítás, hogy a posztmodern társadalom a *kommunikáció* társadalma, *információ*-előállító, azzal kereskedő vagy ahhoz segédkezet nyújtó, az információ formálásának és alakításának korszaka.

Az absztrakció folyamata, amelynek lényege a munka/kommunikáció, illetve az anyag/információ váltás, számos változást hozott a pénzt helyettesítő hitelkártyáktól az esőerdőkből az UNESCO-nak e-mailező indiánokig – amely változások feltérképezését itt meg sem kíséreltem. Egyetlen aspektust kiemelve: ennek az új ethosznak a klasszikus figurája már nem a termelő-vállalkozó, hanem a bróker, akit az információk éltetnek. A bróker nem hoz létre új gyárat és vállalkozásokat, hanem közvetít, az információk tengerében lubickol, a lehetőségekkel játszik, az esélyeket mérlegeli. A brókernek nincs hivatása, nem tervezi hosszú távra, hanem jelen van (megfelelő időben a megfelelő helyen), és a pillanatot akarja megragadni.

De az az információ, amely a brókert élteni, különös természetű, „zárt láncú”. Míg egy könyv nem lesz attól kevesebb, ha sokan olvassák, a bróker számára elemi érdek a kizárólagosság, az, hogy elsőként jusson az információhoz, és minél tovább magánál tartsa vagy szabályozza mozgását. Ez határozza meg a nem brókerekhez, a tömeghez fűződő viszonyát. Míg a munkás ugyanannak a termelési folyamatnak volt a szereplője, mint a termelő-vállalkozó, tehát elképzelhető volt helyzetének javítása, a tömeg nem része a brókerek játszmájának, és nincs abban a helyzetben, hogy a partvonalon túlról ajánlatokat tegyen a brókereknek. Egyetértek Susan Strange-dzsel, aki „ *kaszinókapitalizmusnak*” nevezi azt a formációt, ahol „*a szakértelem, az erőfeszítés, a gondolkodás, az eltökéltség és a kemény munka egyre kevesebbet számít*”, és meggyengül a társadalmi bizalom és kohézió. Ugyanakkor nem hiszem, hogy ilyenkor „*simán csak a szerencse veszi át a hatalmat, és kezdi meghatározni mindegyre, hogy mi is történjék az emberekkel*”. Ezt épenséggel naív álláspontnak tartom. Azért kedvelem a kaszinókapitalizmus metaforáját, mert alkalmas arra, hogy a kisebb-nagyobb tételekkel *belül* játszó brókerek mellett elképzeljük a kívül rekedt tömeget is, amely nem azért nem nyerhet, mert pechje van, hanem azért, mert el sem helyezheti tétjeit. Más szavakkal: a jóléti államban csökkenő társadalmi különbségek után az új korszakban a brókerek és a tömeg közötti különbség újra növekedni kezd. Az amerikai közgazdász Robert Reich szemléletes példája szerint „*...a hatvanas években Amerika 100 legnagyobb vállalatának vezetői átlagban 190 000 dollárt kerestek, ami negyvenszerese volt az átlagos gyári fizetéseknek. Az adók után a vezetői kereset-többség csak tizenkétszeres volt. A nyolcvanas évek végére a vállalati vezetők átlagos fizetése kétmillió dollárra nőtt, ami kilencvenháromszorosa az átlagos munkásfizetésnek. Az adók után a vezetők keresete hetvenszer több, mint a munkásoké*”.³

Összefoglalva: a tudás felparcellázása és a Nagy Narratíva illúziójával való leszámolás, a szertefoszló magátólértetődőségek helyébe lépő játékos ironia, az ebben a közegben otthonosan mozgó Turista, a piac csábítása és a fogyasztás mint legitimáló struktúra, a jóléti állam lebontása és az állami szuverenitás inflálódása, valamint a társadalmi absztrakció és e folyamat győztesének, a brókernek a megjelenése az a néhány elem, amelyet a „posztmodern” társadalmi feltétel lényeges elemeiként megneveztünk. Ez a meghatározás aligha határolja le pontosabban a valóságot, mint a wittgensteini „asztal”, de úgy vélem, ezzel együtt értelmes és lehetséges képet vázolnak. Ha el tudjuk fogadni a posztmodernnek ezt az értelmezését, akkor megvizsgálhatjuk, hogy miként illeszkedik ez a társadalmi feltétel az *(el)késő kapitalizmus* rendszerébe.

(El)késő kapitalizmus és poszt/modernitás

I. A felparcellázott tudás – irónia

Az első pillantásra mi sem áll távolabb a posztmodern mélangé-tól, mint a posztkommunizmusok szürke egyhangúsága. A himsoviniszta nacionalizmustól sem mentes közéleti arénából hiányzik a lokalitás sokszínűsége, a domináns diskurzus hatalmas csoportokat rekeszt ki a legitim tudás szférájából. Magyarországi iskolákban például a romák nem szerepelnek a nemzet történelmében, jöllehet a cigányság arányát a szakértők hét-nyolc százalékra becsülik. A cigány kisgyereket, ha más nem, az iskola biztosan megtanítja arra, hogy *ő más*, mint a többiek, vagyis hogy mi *nem* (nevezetesen nem fehérmagyar), de arra nézve nem ad eligazítást, hogy pozitíve kicsoda, hogy saját csoportjának történelmileg mi a viszonya a többséghez. Hasonlóképp érdekes az, ahogy a domináns diskurzus a gúny eszközeivel képes szinte minden feminista érvelést a komolytalanság szférájába taszítani, nem is beszélve a szexuális kisebbségekről, amelyeknek még mindig a tolerancia minimális szintjéért kell küzdeniük. Példaként megemlíthetjük, hogy a magyar bíróság 1995-ben elutasította a Szivárvány Egyesület a Melegéért mozgalom bejegyzését, mert a „meleg” kifejezést botrányokozásra alkalmasnak tartotta.

Világosan kell tehát látnunk, hogy az (el)késő kapitalizmus kultúráját és nyilvánosságát *nem a széltöredezett és emancipált tudások sokasága jellemzi*. Mégis, amikor azt állítom, hogy ettől a közegtől sem idegen Rorty iróniája, akkor annak az előfeltevésnek a birtokában mondom, hogy ehhez az állapothoz egy másik út is vezet.

A közép-európai szellemiség klasszikus alakja Švejk, a derék katona, akinél az ostobaság és zsenialitás szétválaszthatatlanul összemosódik, aki a maga bárgyú és ügyefogyott módján tökéletesen tud lavírozni egy degenerált rendszer viszonyai közt. A ŠVEJK-et olvasva meggyőződhetünk arról, hogy az értékek összekeveredése, a valóság esetlegessége és meg nem feleltethetősége már a kommunizmus beköszönte előtt is fontos kulturális tapasztalat volt a régióban.

A „létező szocializmus” időszaka tovább erősítette ezt az élményt. A kommunizmus a modernitás legpökhendibb, legarrogánsabb verziója volt, ahol az ellensúlyok és fékek hiánya miatt a korlátlan központi hatalom ellenőrzés nélkül tombolva megmutatta a racionális társadalomszervezés és termelés teljes irracionálisát. A megfordított folyók nyomán keletkező sivatagok, a kollektívizált mezőgazdaságot követő éhínségek és a semmibe rohanó metróépítkezések olyan mélységes skepszist alakítottak ki ezekben a társadalmakban a Nagy Projektumok iránt, amely ismeretlen a sikeresebben modernizálódó első világban. Nem az ökológiai érzékenység, hanem a selejt tette az esetlegességet mindennapos élménnyé Közép-Kelet-Európában. Amíg a racionalizált és formális nyugati viszonyok között a szimpla és hatékony „működik” volt az általános tapasztalat, addig a kommunizmusban a „talán”, „esetleg” és az „attól függ”. Ezeknek a működési zavaroknak számos tünetét ismerjük – kezdve az elfogadott köszönési mód hiányától, a teljesen felfogatott személyes szerepekig, de itt most csak arra az érzékenységre utalnék, ami ezen felemás, esetleges viszonyok között kétségkívül megerősödött Közép-Európában. Ebben a tapasztalatban a valóság nem adva van, hanem esély, amely megvalósulhat. Ami azt illeti, mi magunk nem is nagyon tudunk ebbe a folyamatba beleszólni. Szándékaink és tetteink következménye, az eredmények közti viszony nem automatikus és instrumentális, hanem kontextuális és esetleges.

Ebből a szempontból sajnálatos, hogy a Nyugat számára Milan Kundera írásai jelentik az irónia csúcását. Bohumil Hrabal ugyanis – aki ennek az érzékenységnek a *par excellence* megjelenítője – nemcsak a létezés iránti alázattal viszonyul ehhez az elcsúszottsághoz, hanem az ő végtelen szeretettel elmondott történeteiből egyszerre rajzolódnak ki ennek az ironikus létnek a hétköznapi tapasztalatai és transzcendens távlatai. A sörgyári hejehuják és a vasgyári kényszermunka, a családi autószerelés és a papírguberálás, egy félbolond nagybácsi és a gyönyörű kisasszonykák, ügynökök, pincérek, futballisták és hazudozók alakjában, a tökéletlenség és esetlegesség, a kisszerűség és kiszolgáltatottság viszonyaiban a kikerülhetetlen elmúlással való mosolygó, bölcs (és ironikus) együttélés Hrabal egyetlen – bár állandóan más formát öltő – témája. Hrabal voltaképp azt bizonyítja, hogy Közép-Európában a „hétköznapi lét” és a „józan ész” nem az irónia legnagyobb ellenfelei, hanem legfőbb szövetségesei és támogatói.

Tudjuk, a kulturális változások folyamata hosszabban elnyúló és bonyolultabb folyamat, mint valamely ripsz-ropsz intézményi változtatás. Hosszabb távon vélhetőleg az (el)késő kapitalizmus viszonyai között is az iróniának ez a mindennapos formája megszűnik majd általános élménynek lenni. Mára már bevetté vált a „hölgyem-uram” megszólítás – amely a formalizált interakciók alapfeltétele –, és a közgazdasági egyetem diákjainak komoly tekintetét és eltökélt járását figyelve biztosak lehetünk abban, hogy az új generációk már az egyértelműként létező és megfeleltethető valóságban mozognak. Ennek a váltásnak a pontos idejét és mikéntjét még nem ismerjük, de azt hiszem, hogy mi, akik leéltünk harminc-negyven évet a kommunizmus szimulált valóságában, az ott összeállított kognitív csomagot még jó darabig fogjuk cipelni.

2. Személyiség

A bizonyosság világából kitaszított, barangoló és sodródó Turista nem ismeretlen az (el)késő kapitalizmusban. Gondoljuk meg, ez az a klasszikus eset, amikor a hivatalos értékrend nemcsak egyik pillanatról a másikra változik meg, de a tegnapi értékeinek explicit tagadásaként határozza meg magát. E változás – mely szeretné a múltat végképp eltörölni – a személyes életutak fásasztó és nehézkes újírásának feladatát rója ki ránk.

De a bizonytalanra váló múltnál fájdalmasabb a jelen áttekinthetatlensége és a jövő kiszámíthatatlansága. Nem nehéz belátni, hogy egy olyan társadalomban, ahol drámai átalakuláson megy át a társadalmi struktúra, és eme változó struktúra egyes pozícióit kell megpályáznia az egyéneknek, a bizonytalanság jóval nagyobb, mint egy viszonylag megállapodott struktúrán belüli mozgások esetében. Ne szaporítsuk a szót: az értékek, karrieresélyek és személyes modellek tekintetében az (el)késő kapitalizmusban sokkal nagyobb a bizonytalanság, mint bárhol Nyugaton.

Itt azonban egy fontos kiegészítést kell tennünk. Habár a bizonytalanság a Turista metaforájának lényegi eleme, mégis, úgy érzem, ebben a fogalomban túl erős a hedonista, élvhajász, önkéntes „jóléti” elem. A posztkommunizmusokban magukra hagyott nehézipari fejlesztések „fekete városainak” lakói, bár teljes létbizonytalanságban élnek, aligha a posztmodern játékoság és mellérendelés szabadon lebegő Turistái. Így ennek a típusnak a leírására a Száműzött talán jobban illik. A Száműzött nem a maga döntéséből van úton, lépteit nem a szimbolikus gyönyörszerzés, hanem a megélhető egyszerű, materiális vágya vezérli. A Száműzött jóval kevésbé romantikus alak, mint a Turista – vagy a posztmodern irodalom másik nagy kedvence: a Nomád –, de, legalábbis a bizonytalanság tapasztalata szempontjából, egyenértékű vele.

3. Legitimáció

A fogyasztói legitimitás összekapcsolódik a kommunizmus történetével. Közismert, hogy 1956 után a Kádár-rezsim olyan módon teremtette meg legitimitását, hogy a politika kivonult a mindennapokból, és hagyta, hogy az így keletkezett űrt a magánélet, a moderált és féken tartott fogyasztás értékei töltsék ki. A társadalom a politikai érdektelenségért és a tabuk tiszteletben tartásáért cserébe a kispolgárosodás lehetőségét kapta. Úgy a hetvenes évek közepéig ez a legitimáció működött is, ám ezután egyre nyilvánvalóbbá vált a helyzet lényegéből fakadó csapda, nevezetesen, hogy a „primer” szükségletek helyébe a piac csábításainak kielégítése lépett. A példa korábbi, de érzékelteti a vágyat, mely később mindent elsöpört; az ötvenes évek aranycsapatának tagjai a fizetés helyett hivatalosan biztosított „importlehetőséggel élve” nejlonharisnyák ezreit csempészték be az országba. Ma már tudjuk, a Kádár-rezsim a társadalom nagyobb része számára volt képes jólétet biztosítani, mint az (el)késő kapitalizmus. (Azt, hogy ennek a jólétnek az alapját visszafizethetetlen nyugati kölcsönök jelentették, most figyelmen kívül hagyhatjuk.) Amit nem tudott biztosítani, az az utolsó divat szerinti „nejlon-” (és necc- és selyem- stb.) harisnyák tömkelege, a fogyasztói választás és a lehetőségek közötti tobzódás. A „szocialista piac” sok mindenre képes volt, de a valódi piac hektikus és pulzáló csábításainak szivárványát biztosan nem tudta produkálni.

A már '89 előtt fogyasztói igényekkel átítatott életvilág azonban nem azonos a „posztindusztriális”, jóléti fogyasztói kapitalizmusok világával. Mint láttuk, a Kádár-éra legitimációja szükségszerűen magával vonszolta e legitimáció kiürülését is, olyan szükségleteket artikulált, melyeket a rendszer nem tudott kielégíteni – politikai és gazdasági okok miatt. Ma ugyanezek a szükségletek változatlanul jelen vannak, sőt kézzelfoghatóbbak, testközelibbek, de a társadalom többsége számára mégis elérhetetlenek – szimplán gazdasági okok miatt. A megfizethetetlen hamburger íze rosszabb, mint a „betiltott” távolié. Magyarországon nem egyszerűen egy fogyasztói kultúrával kell szembesülnünk, hanem egy olyan fogyasztói kultúrával, amely csak az általa kínáltakra vágyódnók egy kis részét fogja kielégíteni, s legtöbbször a megcsalt szerelmek vermének sötét mélyébe taszít. A fogyasztói logika lényegéből adódó kielégíthetetlenység találkozik az aktuális szociális kielégítetlenséggel, amely frusztrációt csak fokozza a választási lehetőségek és a társadalmi különbségek – a fogyasztói javakhoz való hozzájutás esélyegyenlőtlenségeinek – látványos megnövekedése.

De ha nem a fogyasztás szintjéről, hanem a fogyasztói legitimitásról – a vágyakról és az uralom elfogadásának esélyeiről – beszélünk, akkor azt tapasztaljuk, hogy minden frusztrációk ellenére ez a legitimáció erősebb, mint valaha. Ahelyett, hogy választási eredmények és pártprogramok elemzésébe bocsátkoznánk, hadd tekintsem át a Coca-Cola epiztemológiájának magyarországi változásait.

A hidegháború kezdetekor a Coca-Cola-mámorban fetregő imperialista a propaganda egyik kedvenc alakja volt. Mivel a vasfüggöny mögött csak beszámolókból ismerhették az „imperialisták mákonyát”, azt eleinte mint folyékony kábítószer, az élvezet, degenerált, elpuhult élet szimbólumát mutatták be. Ám ezt az image-t hamarosan át kellett hangszerelni. Vélhetőleg a folyamatos mámor képe korántsem volt olyan riasztó, mint amilyennek a lélek puritán mérnökei először képzelték. Így a *Népsport* 1952-ben, a helsinki olimpiai falut bemutató riportjában már az ott kapható Coca-Cola más „erényeit” ecseteli, kiemelve, hogy „ez a nedű politikai kérdés is”. A tudósító fejtegetéseit ekképpen összegzi: „Nem hinném, hogy butító hatása lenne ennek az italnak,

*amelyet különben nem az jellemez, ami benne van, hanem ami nincs benne. A butító hatás talán inkább abban nyilvánul meg, hogy nem vall nagy szellemi képességre ezt az üres lötyöt rendszeresen inni.*⁴ A Kádár-rendszer fogyasztás felé orientáló kompromisszumos korszakában így szimbolikus jelentősége volt annak, hogy az amerikai cég franchise licence-t adott egy magyar gyárnak. Ezzel elérhetővé vált a „bűvös bájital” – és egy további lényeges szempontként – először és sokáig egyedül a kommunista táborban. Ám hamarosan megjelent a Pepsi (1970), és a két cég ezután együtt versenyzett az olyan hazai termékekkel, mint a Márka, a Traubisoda, a Tropikóla vagy a Sztár Narancs. Manapság ezek a nevek, egy elsüllyedt világ emlékei, már a nosztalgia könnyeit csalják az érzékenyebb lelkű középkorúak szemébe. A rendszerváltáskor, 1990-ben a Coca-Cola cég már helyi saját tulajdonú vállalatot alapít, számos kisebb hazai céget felvásárol, és terjeszkedni kezd. 1991-ben az átlag magyar már 47 palack Coca-Colát iszik (1 l liter). Azt gondolhatnánk, ez volt a csúc, az életszínvonal gyakran hangoztatott zuhanásával az üdítőital-eladások is csökkenni kezdtek. Nos, 1994-ben a cég egy embernek már átlag 111 palackot – 27 litert – adott el. Ezzel a nyugati fogyasztói kultúra emblematikus termékének magyarországi fogyasztása megelőzte Nagy-Britanniát, Franciaországot és Olaszországot. Ennek ellenére a Coca-Cola elmaradt a Pepsitől, amelynek tavalyi magyarországi bevétele majd’ százmillió dollár volt (ez több mint tízmilliárd forint, vagyis az az évi hadügyi költségvetés egyötöde). Számomra ezek az adatok a jelentésekkel telített szimbolikus fogyasztáshoz való ragaszkodás, a fogyasztói legitimitás határtalan erejének bizonyítékai. Meglehet, a középosztály elszegényedik, a fiatalok munkaesélyei egyre romlanak, de a tömegkultúrába ágyazott fogyasztói viselkedés és életmód illúziójába tetemes társadalmi csoportok kapaszkodnak görcsösen.⁵

4. Állam

Mint már említettem, a politikai intézményrendszert tekintve a közép-európai kisállamok is kétségekívül többpártrendszerű demokráciák. Ezeknek az országoknak sincs külön receptjük az általános választójog melletti esélyegyenlőtlenség dilemmájának feloldására, és itt is meghatározó a jóléti állam lebontásának tendenciája. Ez utóbbi állítást hadd magyarázzam meg egy kicsit bővebben.

A „kommunizmus” utolsó évtizedeiben a jóléti állam egy különös mutánsával találkozhattunk a régióban. Ez a rendszer a skandináv őstípustól eltérően nem biztosította a fogyasztói igények általános kielégítését, de az állami felelősségvállalást széles értelemezve számos olyan kedvezményt nyújtott, amelyek meghökkentették az idelátogatókat. Ingyenes oktatás és kórházi ellátás, kismamáknak járó kedvezmények, az olcsó bérlakások, nem is beszélve az elbújtatott munkanélküliségről, a szociális szolgáltatások sűrű hálóját jelentették, amit az emberek akkor is értékelték, ha tudták, hogy színvonaluk messze elmaradt a kívánatostól. Mindezek a „szocialista vívmányok” tartahatatlanná váltak a rendszerváltás után, és megindult a szociális intézményrendszer lebontása.

A posztkommunizmusok (el)késő kapitalizmusának sajátossága abban rejlik, hogy a piac gazdasági racionalitását nem korlátozza a többi szférában kifejlődött autonómiák sora és a tradíció. Mivel a gazdasági racionalitás a maga tisztaságában mutatkozik meg, lehetőség nyílik a komplexebb (civil tradícióban és ellensúlyokban gazdagabb) társadalmak esetén nem vizsgálható mechanizmusok elemzésére.

Talán a legszembeötlőbb, hogy a társadalmi döntéseket – és az azok alapjául szolgáló értékeket –, de a hétköznapi élet világát is milyen nagy mértékben határozza meg

a „gazdasági korrektség” vagy egyszerűbben: a pénz utáni hajsza. A profitelv követése természetesen minden (kapitalista) gazdaságra jellemző. Ami a posztkommunista helyzetben tanulságos, az ezeknek az értékeknek az expanziója, a gazdasági érvelés fölénye és kiterjesztése más társadalmi területekre. E terjeszkedés hétköznapi hatásairól viszonylag pontos leírás áll rendelkezésünkre: *„Az efféle társadalmakban, ahol semmi sem szilárd, mindenkit a lecsúszástól való félelem és a felkapaszkodás vágya ösztökél. A pénz pedig, amely az emberek osztályozásának és elkülönítésének fő eszközévé vált, igen nagy mozgékonyaságra tett szert, szüntelenül kézzől kézre járva átalakítja az egyének életkörülményeit, felemeli vagy a mélybe taszítja a családokat, s szinte senki nincs, aki ne kényszerülne elkeseredett és állandó erőfeszítésekre annak érdekében, hogy megtartsa vagy megszerezze. A mindennáron való meggazdagodás vágya, az üzleti érzék, a nyereségvágy a jólétre és az anyagi haszonszerzésre való törekvés a legáltalánosabb szenvedéllyé válik. E szenvedélyek gyorsan terjednek valamennyi osztály körében, s még az érvényes rétegek közé is behatolnak, amelyekről korábban mindez teljesen idegen volt.”* Az elemzés érvényét nem csökkenti, hogy ezek Alexis de Tocqueville sorai, és az 1789-es forradalom utáni francia társadalom leírására szolgáltak.⁶

Az állami szuverenitás inflációja olyannyira szembeötlő jelenség a posztkommunizmusban, hogy azt aligha kell bizonyítani, bár némi magyarázat talán szükséges. Egyrészt ebben az esetben szociológiailag az infláció fogalma nem pontos, hiszen a semmi nem veszíthet értékéből, a korábban többé-kevésbé egyöntetűen szovjet gazdáik parancsait követő kommunisták idejében az állami szuverenitás – finoman szólva is – korlátozott volt. Másfelől azonban szembeötlő, mondjuk egy képzeletbeli absztrakt szuverenitáshoz képest, a jelenlegi dependencia is. Ennek részben nyilvánvalóan gazdasági okai vannak – a tőkebeáramlástól való függőség és a fogyasztáslegitimációból fakadó kényszerek –, de ez a függőség nem zárható be a gazdaság óljába, hatásaiban a gazdasági szférán messze túlmegegy. A magyar állami – és még mindig monopolhelyzetben levő – rádióban főműsoridőben naponta egy órára az Amerika Hangja sugároz, a cégjelzésekbe oltott amerikai zászlók és jelképek éppúgy meghatározzák az utcaképet, mint Európa más részein. Ám ennél a szimbolikus hódításnál fontosabb a nemzetközi szervezetek (mint amilyen a Világbank és a Nemzetközi Valuta Alap) és a multinacionális cégek jelenléte és befolyása. Nem minősítjük ezt a szerepet, amikor leszögezzük, hogy e szervezetek és konszernek által diktált feltételek és követelt kedvezmények az állami szuverenitás korlátozásában jóval előbbre jutottak, mint Nyugaton. A posztkommunista államokban a multinacionális cégek már nemcsak méltányosságból adható kivételes kedvezményeket élveznek (mint például a Schöller cég vámhátralék-elengedése 1995 tavaszán), de mint ez közsímet, emez államok politikai, szociális törvénykezésében és állami gazdasági stratégiájában is meghatározó a nemzetközi szervezetek szerepe. Az (el)késő kapitalizmusban az elsődleges feladat, Kornai János kifejezésével, a „koraszülött jóléti állam” szociális túlzásainak felszámolása és a gazdasági növekedés beindítása, ami csak fokozza az állami szuverenitás általános inflálódásának helyi folyamatait.

5. Társadalmi viszonyok

Számos szociológiai kutatás igazolja a kilencvenes évek közepén, hogy a kádárizmus viszonylag homogén társadalmi struktúrájának felborulása és újrarendeződése során meghatározó szerepe van a személyes kapcsolatok hálózatának és az információknak. E kutatások tovább erősítették azt a közvélekedést, amely szerint a boldoguláshoz az „összeköttetések és az ügyeskedés”, nem pedig a tudás vagy a teljesítmény a legfon-

tosabb. Egy státussággyalomsról átitatott, csökkenő életszínvonalú társadalomban ennek az állításnak roppant nagy jelentősége van.

Miközben a társadalmi tudat sikertelenül próbálja feldolgozni a korábbi létbiztonság elenyészését, a robbanásszerűen kialakult munkanélküliséget és a látványosan növekvő társadalmi különbségeket, a posztkommunizmusban is egyre élesebben elválík egymástól két társadalmi csoport: a brókerek, akik számára a választási lehetőségek áttekinthetők, és akik képesek arra, hogy ezek közül kiválasszák a számukra megfelelőt, és a tömeg, amelynek nincs rálátása az elérhető lehetőségekre, és/vagy nem képes ezekkel élni. Erre a jelenségre jó példa a privatizáció – az állami vagyon magánkézbe adásának – elmúlt négy éves gyakorlata. Ebben a történetben bármilyen az állam által a kisbefektetők számára meghirdetett tulajdonhoz jutási forma a visszájára fordult, és néhány játékos számára biztosított extra nyereséget (itt hagyjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a tömeg legtöbbször még a kisbefektetői státusig sem jut el).

A személyes kapcsolatok és az elérhető információk mentén kialakult egyenlőtlenségi viszonyokat – bármennyire igazságtalannak tartja is azt a többség, amely ebből a szempontból (is) deprivált – *kettős sánc* védi. Egyrészt az a tény, hogy a késő kapitalizmus profitirányult és fogyasztói logikájára való hivatkozás a diskurzus legitim, a tömeg által is jóváhagyott részévé vált. Egyazon kultúrába beágyazódva ennek értékeit valamennyien osztjuk, egyazon státussággyalomsal sújtva csak képességeink és lehetőségeink miatt különböznek a reakciók. Aki nem szakít, az bolond, aki szakít, az ügyes, de legügyesebb az, aki nagyot szakít. Miért ne tenné, ha lehet, és jóformán mindezt lehet.

Másrészt, és ennek fontosságát aligha lehet túlhangsúlyozni, az absztrahált elosztási elveket jóval nehezebb tetten érni. Itt nem arra az egyébként meghökkentő tényre gondolok, hogy az elmúlt négy évben egyetlen nagyobb korrupciós, belső kereskedelemmel (In-trade) vagy tőzsdéi vétséggel kapcsolatos ügyben sem született elmarasztaló bírósági ítélet Magyarországon. Inkább annak van jelentősége, hogy a törvény fogalmi eszközeivel ezek a pozíció- és előnyszerzések szinte alig megragadhatók. Ki tudná megmondani, hogy hol a határ a sűgás, a kiszivárogtatás, a bölcs esélylatolgtatás és az élelmes helyzetkihasználás között. Az (el)késő kapitalizmus kaszinójában az információszerzés tipikus alakzatai az intuíció, a kutatás, a kémkedés és a korrupció többnyire a felismerhetetlenségig összekeverednek. „Archetipusokat”, vegytiszta „klaszszikus eseteket” persze el lehet képzelni, de ezek fordulnak elő legritkábban. Ahelyett, hogy itt a szabálytalankodó brókerek romlottságán moralizálnánk – amire alkalmasint jó okaink is lehetnek –, inkább a szabályokat és az általuk meghatározott játék menetét kell figyelemmel kísérennk.

A bróker, mivel az „absztrahált anyag”, az információ a lételeme, nincs ráutalva a tömegre, mint az anyagi termelésben egymáshoz láncolt vállalkozó és munkás. Bizonyos esetekben persze figyelembe veszi és mint közönséget felhasználja, de a brókerek és a tömeg viszonyából hiányzik a társadalmi szolidaritás, az egyéni cselekvésekből pedig az altruizmus. Az új elitnek egyik érdekes jellegzetessége ez a szociális érzéketlenség.

Az információk, a tudás, a személyes kapcsolatok hálózatának igazságos elosztása aligha ellenőrizhető és szabályozható, miként az információkat hasznosító képesség és habitus is kitér a rendszerező akarat szándékai elől – hacsak nem próbálkozunk a személyes szabadságjogok elfogadhatatlan mértékű megsértésével. És ez a posztkommunizmus igazi erkölcsi dilemmája: miközben ragaszkodnunk kell a frissen megszer-

zett polgári szabadságjogokhoz, azt is be kell látnunk, hogy eme szabadságjogok gyakorlása új és elképesztő mértékű egyenlőtlenségeket teremt a kulturális tőkéből való részesedés mentén. E kulturális tőke éppoly hatékonyan szolgálja a társadalmi javak egyenlőtlen elosztását, mint a törvényes privilégiumok vagy gazdasági tőke tette a korábbi századokban.

Az absztrahált viszonyok eredményeképp létrejött egyenlőtlenségeket, meglehetősen igazságtalannak tartjuk, de nem tudjuk, hogy ezeket az igazságtalanságokat miként orvosolhatnánk, sem pedig azt, hogy milyen eredményes ellenstratégiákban vagy programokban reménykedhetnénk. Ez a tanácstalanság az egyik legnyilvánvalóbb pont, ahol az (el)késő kapitalizmus társadalomtörténeti intermezzóját visszacsatolhatja a posztmodern általános történetéhez.

Néhány oldallal korábban már utaltam rá, hogy a posztmodern társadalmi feltétel itt használt definícióját nem tekintem átfogónak vagy kizárólagosnak. De az ott megfogalmazott „munkahipotézis”, meghatározás mentén elindulva ebben a részben amellet próbáltam érvelni, hogy a posztmodern – gyakran újraértelmezve, kitégítve vagy kontextualizálva, de – megkerülhetetlen a posztkommunizmusok értelmezésében.

Az ismert anekdota szerint Malesherbes, a felvilágosult arisztokrata – aki vállalta XVI. Lajos védelmét, és melleleg Tocqueville dédapja is volt –, miután a jakobinus diktatúra halálra ítélte, a vérpad felé haladva megbotlott, és így kiáltott fel: „*Rossz jel! Egy római a helyemben visszafordulna!*” Bármennyire csábító lenne is ezzel a magasztos (és ironikus) történettel zárni fejtegetéseimet, itt csak azért idéztem, hogy kijelentsem, nem tartozom amaz értelmiségiek közé, akiknek menet közben „elment a kedvük” a posztkommunizmustól, és merengve nosztalgiaznak a kádárizmus „biztonsága”, „kiszámíthatósága” (és honoráriumai) után. A poszt/modernitás, melynek posztkommunizmusbeli jelenlétét és jelentőségét bizonyítani igyekeztem, olyan társadalmi feltétel, amelytől nem iszonyodnunk kell, mint valami vérpadtól, hanem együtt kell élnünk vele – mert nemigen van más választásunk. A késő/jött/kapitalizmus szociológusainak, azt hiszem, épp elég nagy feladat a saját múltunkból és a ránk zúdult jelenből összeolvadt világ megértése. A profetikus átkokat és jóvendőléseket ráhagyhatjuk azokra, akiknek ez a szakmájuk, és akik a bizonyosságnak ama kis szigetein állnak, ahová a nyitott szemmel járó társadalomtudósok közül manapság csak kevesen vetődnek partra.

Jegyzetek

1. Hadd tegyek mindjárt két megszorítást e belső, immanens konfúzió megzabolázására. Egyrészt, mivel elsősorban Magyarországról vannak ismereteim: a posztkommunizmusról mondandók érvényességét a hasonló fejlettségű országok csoportjára (Csehország, Lengyelország, Szlovénia) korlátozom. Nem mint ha Oroszországnak és a posztszovjet területeknek ne volna a téma szempontjából érvé-

nyes üzenetük és saját meséjük – nem is beszélve a háborúba ájult Balkánról –, de ez egy másik történet, és e történetet nem nekem kell elmondanom.

Másfelől a poszt/modernitás fogalmának használatakor nemcsak annak – igencsak vas- és építészeti, esztétikai és művészeti értelmezéseit hagyom figyelmen kívül, hanem azokat a filozófiai vitákat is, amelyek uralják a

posztmodern intellektuális szcénát. Úgy vélem, szociológusként gondolkozva a posztmodernről éppolyan indokolatlan számon kérni rajtam Martin Heidegger vagy a Jacques Derrida téziseit és nyelvezetét, mint ahogy egy vallásszociológusnak sem kell letennie a vokását Hegel vagy Feuerbach mellett. A poszt/modernitás számomra *társadalmi feltétel*, olyan körülmény, amelyben benne élünk, és amelynek jelentését és hatásait kell vizsgálnunk, nem pedig kinyilatkoztatásokba és kiáltványokba bonyolódunk. Amint ezt Zygmunt Bauman igen találóan megfogalmazta: „*Nem posztmodern szociológiát kell csinálnunk, hanem a poszt/modernitás szociológiájával kell foglalkoznunk.*” Ez a velős állítás persze nyitva hagyja azt a kérdést, hogy a „poszt/modernitással foglalkozás” milyen formát öltjön.

2. Bauman, Zygmunt: LIFE IN FRAGMENTS. Oxford, Basil Blackwell, 1995.

3. Reich, Robert B.: THE WORK OF NATIONS. Vintage Books, New York, 1995. 7.

4. *Népszerű*, 1952. július 11.

5. Hogy egy másik, kissé perverz illusztrációval is szolgáljak a piaci csáberő érzékeltetésére: a nyolcvanas évek végén megjelenő félfasiszta skinheadek már nem vették át a harmincas évek náci mozgalmának természetjáró, hóban is rövidnadrágban tornázó puritanizmusát, melyet Günter Grass BÁDOGDÓB-jában hideglelős szépséggel örökít meg. Hajuk levágása után azonnal és még jóval az első lincselés előtt az áhitott uniformisra próbálnak szert tenni, ez pedig nem bakancs és dzseki, hanem Martens-bakancs és amerikai bomberdzseki; nem a szükségletkielégítés, hanem a fogyasztói árufetisizmus olvasztja egybe a lendületes rasszisták kis közösségeit.

6. Tocqueville, Alexis de: A RÉGI REND ÉS A FORRADALOM. Atlantisz, 1994. 39.

Váradai Monika Mária

MINDSZENTI LAPOK (I)

Határok. Üzekedő kutyák az utcán, szokatlan látvány, az emberek kutyabuzik lettek, vélekedik Kovács Sanyi, tamáskodom, öt évvel ezelőtt még a határőrség embervadászatra kiképzett farkaskutyái őrizték a mindszentieik nyugalmát, *csendes volt az élet, az emberek nyugodtabbak voltak, idegent itt nem lehetett látni, higgye el, nem nosztalgia ez, a bezártság jót is tett, most jár itt mindenféle árus, árul, amíg el nem visz valamit, kicsit a bőre is sötétebb, mint a többi emberé...* A határőrök és a katonák először bent a faluban, a Noé-féle vendéglőben tanyáztak, az őrs kétszintes, vörös téglás épülete, a tisztek szolgálati lakásai a hetvenes években azután olyannyira a falun kívül épültek meg, hogy a településtábla – Harcsa őrsparancsnok örök sérelmére – csak a föltűnő épületegyütttest elhagyva ötlük az utazó szemébe. A katonák és a határőrök 1990-ben elmentek, az elárvult őrsöt – az állagmegőrzést egyik tisztfelenség gondjaira bízva – ’95 májusában végleg bezárták. A *Kiváló Határőrközség* is lekerült a *Pinkamindszent* alól, 1990-ben, még a közös tanács idején az SZDSZ meg az MDF fölvetette, hogy sürgősen távolítsák el e szegyéntáblákat, ám a tanácstagok akkor ragaszkodtak ahhoz, hogy fönmaradjanak, mondván, *megdolgoztak érte.*

Mindszentre közel ötven esztendeje egy irányból lehet érkezni, a falu közepén, az útelágazásnál is csak Körmend felé mutat a tábla, Németújvár és Sároslak neve, re-